

приноси

Чедомир Анђић

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА, СРБИЈА И КРИМСКИ РАТ (1853–1856)

Дипломатски односи Велике Британије и Србије успостављени су 1837. године. Србија је била једна од тридесетак држава или аутономних области у свету у којима је Форин офис имао своје дипломатске представнике. Тешко да је постојала европска држава у којој је Велика Британија имала мањег интереса или могућности да оствари свој утицај него што је то била кнежевина Србија. Србија је средином XIX века била аутономна кнежевина у оквиру Османског царства под руском заштитом, лишена права да води сопствену спољну политику и, што је за односе са Великом Британијом још важније, излаза на обалу мора. Ипак, с обзиром на стратешки значај Србије, нестабилне прилике у Османском царству и супарништво између Лондона и Санкт Петербурга око превласти над Блиским истоком, Србија је повремено добијала посебну важност у британским спољнополитичким плановима. Такав њен положај био је у потпуној супротности и са дугорочним занемаривањем Србије од стране твораца британске спољне политике. Наиме, док је први генерални конзул Велике Британије, пуковник Хоџес, неодмерено и без обзира на стварну спремност своје Владе да стане иза њега подржавао кнеза Милоша током последњих година његове прве владавине¹, други британски дипломатски представник, Т. Г. де Фонбланк², остављен је на својој дужности пуних шеснаест година потцењен и готово презрен од стране сво-

јих претпостављених. Први је морао да се склони из Србије после пада свог владарског штићеника, док је други напослетку умро од последица повреда задобијених у једној тучи са београдским Турцима. Ипак, та слика која приказује малу важност Србије у британској спољној политици донекле је нетачна када је реч о крају тридесетих и средини педесетих година XIX века. Србија чији је међународно признати аутономни статус у време Кримског рата остао у правном вакууму, окренула се у једном тренутку неодлучно и привремено Западним силама (Великој Британији и Француској), док је британска јавност у још краћем временском раздобљу рачунала на Србију као на одлучан војни фактор у рату који се ускоро преселио на Крим. Ипак, иако је пробудио многобројне неосноване наде и недоумице, Кримски рат је указао на, и у великој мери узроковао, будући развој догађаја у Србији и на Балкану.³

Кримски рат је несумњиво био најзначајнији светски сукоб у XIX веку. Реч је о највећем европском рату између 1815. и 1914, сукобу у ком су учествовале четири велике силе, док су се према странама у њему определиле све значајније светске државе.⁴ Био је то по много чему светски рат, чији су се фронтови ширили Балканом и касније Кримским полуострвом, али и поморским бојиштима Црног и Белог мора, те Тихог океана. Био је то рат који је у себи сабрао све велике циљеве за које је живела Викторијанска епоха. Почео је око једног верског питања: јурисдикције над Светим местима у Палестини, око које су се спориле Русија и Француска. Вођен је пре свега како би била одређена судбина Османског царства, да би на крају тај рат, током кога су најлибералније државе тадашње Европе штитиле постојеће стање на континенту и опстанак најзаосталије и најконзервативније царевине у Европи, победиле – плативши свој тријумф стварањем услова за уједињење Италије и Румуније, слабљењем утицаја Аустрије и одустајањем од корених реформи које су још једино могле да спасу „Болесника на Босфору”. Кримски рат остао је дубоко усађен у свест Европског човека. Требало је да прођу деценије па да Стари континент поново буде спреман да уђе у велики рат, па и када су 1914. европске Велике силе заратиле, учиниле су то неодлучно после деценије криза и компромиса. Кримски рат, који је наводно започет због неспоразума до ког је морало доћи између скривених намера руског самодршца и европских демократија, почео је изненада, али је тешко заустављен, отворивши повест неразумевања између европског Истока и Запада, која ће са тактичким прекидима трајати до 1989. године. Поред митске представе о европској идеји, оличеној у јавном згражавању над руском поморском победом код Синопе, која је сместа названа масакром, искованој у заједничком ратовању „против деспотије” и опеваној од савремених песника, бар кад је реч о јуришу лаке

коњице на Балаклави, иза Кримског рата остало је наслеђе идеолошког сукоба који ће, у деценијама које су уследиле, многе политичке комбинације учинити немогућим. Рат који је започео као велика парада на европској шаховској табли завршио се тако што су укупани у кужним мочварама око Севастопоља француски и британски војници умирали више од епидемија него у борабама са гарнизонам који су годину дана опседали.

Значај рата за историју кнежевине Србије био је веома велики.⁵ Био је то највећи европски рат XIX и XX века у који су Србија и њен народ пропустили да уђу. Са избијањем рата између Русије и Османског царства, Србијине „Защтитнице” и „Сизерена”, у питање су дошли хатишерифи којима је почетком тридесетих година XIX века Србији била дарована аутономија. Пред руским одуговлачењем да пређу Дунав и ступе у велики рат, све уверенији да је реч тек о прикривању слабости, док су сами непрекидно били под притиском царске дипломатије и сопственог народа да Кнежевину уведу у рат, уставобранитељи су током 1853. и 1854. држали земљу у сталној напетости, настојећи да сопствену слабост правдају збуњеношћу. Поистовећујући свој опстанак на власти са судбином земље, кнез Александар Карађорђевић и уставобранитељски олигарси дочекали су рат посвађани и уверени да је реч о једној од криза које су, како је то касније луцидно приметио британски премијер лорд Абердин, сваких четврт столећа потресале Османско царство. Сам почетак кризе оповргао је таква њихова очекивања, па је поред Великог везира на Османској Порти као жртва руских притисака у марту 1853. пао и Кнежев представник (председник српске Владе) Илија Гарашанин.⁶ Привремени руски тријумф следиле су притисци Аустрије и француског и британског конзула. Србији је већ током лета 1853. по први пут запретила опасност да буде окупирана од стране аустријске војске.⁷ Кобно подељени владајући кругови у Бечу пуних годину дана нису коначно одлучили да ли да окупирају Србију као савезници Русије и тако започну поделу Балкана, или да зарате са Русијом и Кнежевину претворе у фронт. Две велике кризе од лета 1853. и пролећа 1854. довеле су Србију у такву опасност и напетост да је скоро сва земља стала под оружје а лондонски *Тајмс* је чак објавио вест о преласку руске војске на њену територију. Толики је био значај мале кнежевине да је у њу упућено чак пет специјалних представника Великих сила. Протест српске Владе против аустријских претњи окупацијом, упућен Порти у априлу 1854. постао је први српски документ који је званично преведен на енглески језик и уврштен у документе британског парламента (Parliamentary papers). Ипак, када се у лето 1854. руска војска повукла из Влашке и Молдавије, а фронт се са Дунава преселио на Крим, Србија је поново пре-

стала да заокупља пажњу зараћених Великих сила.⁸ Постепено је почела да улази у сферу аустријског утицаја, па је на чело Владе сада дошао аустријски приврженик.

Када је напoкoн после пада Севастопоља и Карса завршен Кримски рат, Србија је ишчекивала да њена судбина буде коначно одређена на Цариградској конференцији и Париском конгресу. Будући да није била независна држава, Србија није учествовала на цариградским и париским преговорима. Ипак, чињеница да је, упркос томе што се Османско царство током више од две године налазило у рату са Русијом, за време ког су под окупацију Русије, Аустрије, Османског царства или Француске и Британије дошле Влашка, Молдавија и Грчка, Србија успела да остане у миру у статусу самопроглашене „оружане неутралности”, представљала је велики добитак сам по себи. При том су победници на Цариградској конференцији одлучили да Србија дође под заједнички протекторат пет Великих сила (Аустрије, Русије, Велике Британије, Пруске и Пијемонта) и Османског царства, чиме је њена аутономија додатно проширена, пошто су руско туторство и османска зловоља замењени протекторатом шест по правилу похваљаних европских Сила.⁹ Поред тако измењеног аутономног статуса Србије, Влашке и Молдавије, одлуке Цариградске конференције наговестиле су далекосежне промене у трима кнежевинама.¹⁰ И док је у случају Влашке и Молдавије припремано стварање њихове персоналне уније као првог корака ка стварању Румуније, у случају Србије нејасно је наговештена реформа важећег Устава из 1838. и успостава парламентаризма. Уз све то, одлукама Париског конгреса установљена је слобода пловидбе Дунавом, чиме је Србија, као једна од приобалних земаља ове велике реке, добила слободан привредни излаз на Црно море и место у једној међународној комисији која постоји и данас.

Кримски рат је у историјама нововековне Србије остао донекле потцењен и у сенци српско-турских ратова 1876–1878 и низа ослободилачких ратова из друге деценије XX века. Ипак, поред чињенице да је Србија тада по први пут постала равноправан субјект у европској политици, као што је и аутономан стаус успостављен 1856. омогућио вероватно најзначајнији период стварања установа у нововековној српској држави (1858–1869), Кримски рат представљао је и један од два краткотрајна раздобља током XIX века када је Србија макар невољно и непоуздано стала уз Велику Британију и Француску. Приближавање Западним силама било је привремено и учињено из рачуна, али је за даљи развој српске националне идеје имало великог значаја. До нашег времена сматрало се да један од најзначајнијих српских националних програма из XIX века, познато *Начертаније* Илије

Грашанина, није био познат дипломатијама Великих сила све до почетка XX века. Ипак, извештаји британског генералног конзула из Београда, Томаса Гренијеа де Фонбланка, показују да је Велика Британија макар и полузванично показала вољу да изађе у сусрет претензијама младе српске аутономије. У споразуму са Илијом Гарашанином, тада већ бившим шефом кнежеве владе, Фонбланк је 18. новембра 1853, у време када је рат Русије и Османског царства већ почињао послао Форин офису текст плана стварања Српског поткраљевства, који је требало да буде почетак федерализације Османског царства.¹¹ Фонбланк–Гарашанинов план предвиђао је успоставу проширене Српске државе, која би обухватала области између реке Искер у данашњој Бугарској и Јадранског мора, укључујући област Новог Пазара, Косова, Метохије, Северне Албаније, Старе Херцеговине, Црне Горе и две луке на Јадрану (Љеш и Улцињ). Таква „себи довољна” српска држава не би у себе укључила Босну и Македонију, али би српска иредента била заустављена, Србија би постала привлачно место за православне из суседних области, док би њена главна супарница постала Аустрија, а јемци мира – османска Босна и аутономна Бугарска. Фонбланк је предвиђао да Србија остане номинално под суверенитетом Порте, тако што би њен Краљ номинално био Султан, док би кнез постао Поткраљ.

Фонбланк–Гарашанинов план настао је у време крајности и стога је логично био радикалан. Ипак, такав какав је био он није наипао на подршку Форин офиса и то превасходно због сумње коју је британски амбасадор у Цариграду, Стратфорд де Редклиф, имао према стварним могућностима уставобранитељског режима да води сталнију политику.¹² И заиста, српске власти нису разумеле тренутак, тако да су неумитни пораз Русије биле у стању да предвиде тек 1855. када се и Санкт Петербург налазио на прагу да га призна.¹³ Неспремност званичне Србије да уђе у сложену европску политику била је најважнији разлог због кога тековине Кримског рата нису биле веће и значајније. У очима званичног Лондона и Париза Србија је од земље која је у стању да мобилише стотину хиљада војника (скоро две трећине укупне војске којом је располагала Велика Британија), постала малена земља коју раздиру унутрашњи сукоби. Унутрашње реформе биле су неопходне да је заштите од ње саме. Но, насупрот реченом, значај до данас непознатог Фонбланк–Гарашаниновог плана и Фонбланковог пројекта из 1855. за успоставу представничке демократије у Србији, указали су на смернице којима ће Србија ићи у наредним годинама и деценијама.¹⁴ Тако је већ 1858. Србија постала парламентарна држава, а крајем исте године сазвана Скупштина оборила је кнеза Александра и поново успоставила Обреновиће, док је чак шездесет година касније српска дипло-

матија и не знајући за Фонбланк–Гарапанинов план представљала готово истоветне границе као потпун домет српских националних аспирација.

Раздобље Кримског рата коначно је показало све слабости и дефинитивну политичку истрошеност уставобранитељског режима. Већ од краја 1854. страни конзули, а рекло би се нарочито искусни Фонбланк, почињу да мање или више вољно учествују у стварању планова за збацивање кнеза Александра Крађорђевића. Занимљиво је да у српској историографији преовлађујућа слика о раздобљу Кримског рата као времену последњег измирења и зорног јединства владајуће олигархије у Србији долази под знак питања када се у обзир узму извештаји британског и француског конзула. Комбинације са променом династије, успоставом треће династије или уздицањем капетан Мише Анастасијевића за српског кнеза, о којима се толико спекулисало када је реч о тајној историји Светоандрејске скупштине много су јасније када се у обзир узму британски планови из 1855. године.

И поред свега, каснија историографија често је стајала на становишту да је Кримски рат био искључиво доба немоћи у српској спољној политици.¹⁵ Њен највећи успех представљало је уздржавање од ступања у рат, чији исход је стваран без утицаја званичне Србије, због чега, ваљда, Београду и није било могуће да достигне оне успехе које су за само неколико година постигли Торино, Букурешт и Јаши. Поједини историчари су одговорност за то приписивали српској неслози, неки политици Русије, више њих је сматрало да је управо поремећена равнотежа између Великих сила на штету Санкт Петербурга, довела до тога да интереси Србије буду занемарени. Већина њих занемаривала је, међутим, две значајне чињенице. Прву, да је кнежевина Србија током трајања Кримског рата успела да одржи неутралност и по први пут остварила несигурну, али стварну самосталност у спољној политици. Друга је садржана у чињеници да је Србија одржала неутралност захваљујући спремности да се брани и одлучности да остане у миру. Стога она и није могла задобити наклоност неке од Великих сила. Кримски рат је представљао и победу националног начела, којим су се разумљиво, користиле пре свега оне државе које су пружиле допринос у рату, или оне чије је национално уједињење донело непосредну корист Западним савезницима. Пијемонт је за улазак међу Велике силе као и за касније уједињење Италије платио контингентом од 15 000 војника, који су од 1855. ратовали на Криму. Уједињење Влашке и Молдавије било је још један корак у корист француских интереса на штету Аустрије и Русије.

Са Србијом није био такав случај. Требало је да прође још много времена па да Кнежевина дође у положај да води истински самосталну спољну политику. Тешко би, ипак, било очекивати да у корист самосталне спољне политике, сама води ратове, пошто би њено учешће у Кримском рату, на било којој од страна, значило потпуно осамљивање и сукоб са бар две велике силе из окружења. Колико год да се Србија развијала, све до 1914. она се на то није могла одважити. У ратове је ишла у споразуму или уз прећутно одобрење Русије или Аустрије, или једне и друге. Кнежевина Србија је и поред тога требало још да се еманципује како би уопште била способна да самостално учествује у међународним савезима: до 1853. за Србију је постојао само један непријатељ, Османско царство. Тек после 1856. и нарочито по стицању независности 1878, такво становиште се унеколико, мада не у основи, изменило. Слање 25 000 српских војника у рат на страни Западних савезника, које је, наводно, почетком 1854. наговестио српски агент на Порти, било је немогуће зато што Србија није била способна да из земље изведе толику војску, али у већој мери зато што би рат против Русије био неприхватљив за српски народ.¹⁶ Нада руских дипломата у 60 000 српских добровољаца показала се такође неоснованом пре свега из првог разлога. Без уласка у рат, Србија се ипак није могла надати великим добицима.

Британско-српски односи нису били оптерећени свим овим питањима. Истина, за време Кримског рата Србија у британској јавности није била „тек узредна вест“, како је често описују историчари односа Србије и Велике Британије. Британска јавност пратила је готово из дана у дан догађаје у Кнежевини све до почетка 1855, док су истовремено у Форин офису прецизно познавали прилике у Србији. Редклифова процена о руским плановима од јесени 1853. показала се у потпуности исправном. Према њој, Србију је требало оставити по страни. Британски генерални конзул у Београду ипак није био толико усамљен у својим плановима. То показује чињеница да је управо британски амбасадор на Порти приликом цариградских преговора предложио значајније уступке Србији, предвиђајући промену устава и успостављање установе народног представништва. У питањима проширења трговине, британске дипломате су такође биле истог мишљења. Ипак, планирана сарадња на преради свињског меса и трговини житом није остварена, пре свега због непостојања добрих комуникација. Фонбланк је настојао да се то стање измени, али је званична Британија тежила да пре свега прошири своју поморску трговину.

Попут сваког великог рата и Кримски је пробудио велике стрепње и неумерена надања. Извесно је да је за проширење односа између две земље било прерано, али су њихов интензитет, природа и утицај били веома значајни и далеко важнији него што се то обично сма-

тра. Наша историјска свест о том периоду ослањала се пре свега на изворе и успомене остале иза покољења српских политичара које је тек стасавало током педесетих година XIX века: на Гарашаниновој резигнацији, заснованој на његовом самосталном раду и на великим очекивањима, као и успоменама доцнијих политичара, који су за време Кримског рата били неумерени русофили. Тек касније, схвативши позадину рата и спознавши његове поуке, многи међу њима заступали су идеју о корисности самосталне, дакле неутралне, политике кнежевине Србије у том раздобљу.

Сматрам да је вероватно најзначајнији резултат трогодишњег истраживања британско-српских односа у време Кримског рата нова интерпретација ране спољнополитичке акције српских политичара са циљем дефинисања националног програма. Фонбланк–Гарашанинов план представља прву и једину међународну афирмацију идеја и намера Гарашанинове политичке групације која је притом представљала компромис са тежњама Велике Британије и њеним разумевањем најбољих интереса Османског царства. Други резултат јесте сасвим нова интерпретација међународног положаја Србије током 1853. и прве половине 1854, што се нарочито односи на кризе око смене Илије Гарашанина са дужности кнежевог представника и двеју криза у односима са Аустријом. Раздобље од лета 1854. до пролећа 1856. и другоразредне улоге Србије није подразумевало и мањи утицај Велике Британије и Француске на српске ствари. Ривалство између Кнеза и Савета обновљено крајем 1854. указало је на неопходност унутрашње реформе у Србији, те су и одлуке Цариградске конференције и Париског конгреса за Србију значајне не само због редефинисања њеног статуса већ и због најаве даљих унутрашњих реформи. На основу истраживања британске и српске документације о ова два међународна дипломатска скупа, настојао сам да у њиховој интерпретацији посебну пажњу обратим аспекту међусобних односа Србије и Велике Британије, као и њиховим далекосежним последицама на историју Србије. Следећи британске дипломатске изворе и значај који су дали Србији настојао сам да одредим и њихово место у српско-британским односима.

Ово излагање завршио бих идејом која се наметала као закључак мог рада на британско-српским односима у време Кримског рата. Чини ми се да је реч о једној од најпотцењенијих тема из историје међународних односа Србије током XIX века. Србија је током овог периода пуким стицајем околности започела у потпуности самосталну политику. Оновремена Србија међутим није била у стању, баш као што ни њена политичка елита није имала способности нити храбрости, да постане истински активан субјект у међународној политици. То је рано постало јасно творцима спољне политике Великих сила. Одатле првобитно потцењивање Србије и њене међународне улоге, али и двојност

утисака и осећања српских политичара и тек настајуће интелектуалне елите у вези са Кримским ратом. Британски утицај на Србију током Кримског рата био је сразмеран британском утицају на европску политику за време овог великог европског сукоба, међутим баш као што је тај утицај опао после завршетка рата на европској сцени, тако је готово нестао када је реч о Србији. На слику српско-британских односа и у опште историје Србије за време Кримског рата то стање које је непосредно уследило рату имало је пресудан утицај.

¹ М. Гавриловић, *Велика Британија и Србија, Из нове српске историје*, Београд, 1926, стр. 113–114. S. K. Pavolwitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia, 1837–1839*, Paris, 1961, p. 45.

² У до сада објављеним прегледима историје британско-српских односа мало је тога речено о Фонбланковој биографији. Преци другог британског генералног конзула у Србији доселили су се у област Корнвола (Cornwall) у XVII веку бежећи пред верским прогонима у Француској. Током следећег столећа су се већ потпуно интегрисали, пошто је Фонбланков отац ушао у Доњи дом британског Парламента као посланик Камелфорда (Camelford). Албани Вилијем Фонбланк (Fonblanque, Albany William), брат Томаса Фонбланка, био је угледан новинар и дугогодишњи уредник утицајног *Еџаминера*. Сам Томас Фонбланк, започео је каријеру на начин на који је то чинила већина знаменитих британских политичара и дипломата XIX века, нарочито у случајевима када њихово порекло није било аристократско. Године 1808, у време Наполеонових ратова, ступио је у британску војску у којој је служио пуних осам година прошавши фронтове у Шпанији, на Сицилији и у Белгији. Како је био обичај у званичним биографијама Форин офиса, датум Фонбланковог рођења није забележен, али пошто је 1858. још увек био у служби, ваља претпоставити да је приликом ступања у војску морао бити веома млад, могао је имати једва шеснаест година. У дипломатску службу је ступио 21. септембра 1816, када је именован за конзула у области француске обале Ламанша. Изгледа да се од почетка одликовао у служби, пошто је пре премештаја добио Гуелфички орден трећег реда (3rd class of the Guelphic order). После је 1. јануара 1822. именован је за конзула у источној Пруској, да би по укидању тог конзулата 1832, четири године остао нераспоређен. Од 1836. био је на дужности британског конзула за пруске поседе (the Prussian Dominions). Године 1838. послан је преко Атлантика у Филаделфију, где се задржао дуже од три године. Именовање за Генералног конзула у Србији представљало је свакако значајно унапређење за четрдесетдеветогодишњег дипломату. На његову несрећу било је и последње у каријери.

Преблага би било рећи да се Србија од самог почетка није много свидела Фонбланку. У њој је затекао становништво другачије културе и менталитета које није подносио. Политичари са којима је био у додиру били су му углавном управо одвратни: кнежеви Михаило и Александар чинили су му се тек марионетама, први у власти руског конзула Вешченка, док су се о управљање

другим надметале руска и аустријска дипломатија, али и фракције посвађане уставобранитељске олигархије. Оптерећен Хоџесовим наслеђем, Фонбланк је био незадовољан и због слабог утицаја и малих примања са којима је, и у време када је постао доајен малобројног дипломатског кора у Кнежевини, значајно заостајао за колегама, Фонбланк је доживео још две значајне прекретнице током четрдесетих година XIX века, које су коначно формирале његов негативан став према Србији и српском народу. Прво је добио дизинтерију, од које се лечио у Земуну, остављајући задуго зграду конзулата у Београду. Затим, дошла је и Мађарска револуција из 1848–1849 у којој је српски народ у Јужној Угарској, уз штедру помоћ званичне Србије и њених добровољаца, ратовао против британских миљеника Мађара. Много година касније Фонбланк је са гађењем писао о разулареним српским добровољцима од којих су стрепели сви, па и аустријски Срби. Ако је постојала тешка оптужба за неког српског политичара у Фонбланковим очима, она је неизоставно морала бити поткрепљена и учешћем дотичног у Угарском рату. У историографији је мало писано о његовој улози у тим догађајима, међутим неколико година доције лично се хвалио како је пружио уточиште самом вођи Мађарске револуције, Лајошу Кошуту, када је преко српске територије бежао од аустријске одмазде. Поносни британски конзул тврдио је да му званична Аустрија ту улогу никада није опростила, па је чак и њен император Франц Јозеф, 1852, приликом пловидбе Дунавом, лично забранио посади свог брода да отпоздрави само британској застави, испод које је пркосно стајао Кошутов спасацац.

Разумљиво да за све нису биле одговорне прилике и наслеђе. Фонбланк је заиста био тежак човек. И поред сталне сарадње и сам Гарашанин га је најмање једном приликом означио као у потпуности сумануту особу. Британски генерални конзул је често био жртва прилика у Србији. Тако је 1851. дошао у сукоб са српским властима пошто је окупљена светина каменовала Британски конзулат и спалила испред њега истакнуту заставу. Разлог је био тај што је пропустио да осветли зграду поводом рођендана кнеза Александра. Српска влада се напослетку извинила и чак преузела одређене обавезе у погледу изградње путева ради проширивања скромне британске трговине у Србији. Ипак, када је напослетку, после две године дошло до извесних улагања у Србију (компанија Вудворд је намеравала да уложи неколико хиљада фунти у прераду свињског меса) настао је непријатан спор са извођачима радова, у ком је сам Фонбланк морао да узме учешћа. Неспоразуми британског генералног конзула и околине добили су напослетку и кобни обрт. У мају 1858, приликом једне неопрезне шетње, напали су га турски стражари и нанели му повреде чије су се последице показале фаталним. Није Фонбланк увек био невина жртва у свом сложеном односу са Србима и Турцима. Приликом једне безначајне саобраћајне незгоде претукао је неопрезног кочијаша и његовог, скоро троструко млађег, путника. Оштећени је покренуо и тужбу, али без много успеха, пошто су српске власти настојале да се чак ни око баналних питања не замерају Великој Британији. И поред тога што је у Србији добио дизинтерију, па је због тога волео да борави у суседном Земуну, он је на много начина био умешан у догађања у Србији. Тако је Гарашанин за време трајања Светоандрејске скупштине своју

архиву поверио на чување управо британском конзулу (архива је чувана у згради Конзулата пошто је Фонбланк у то време настојао да излечи повреде изван Србије). Понекад је Томас Гренијер де Фонбланк био и лично умешан у прилике у Србији, тако да му је супруга уредника *Србских новина* (Милоша Поповића) неко време била љубавница.

³ Извори за историју српско-британских односа за време Кримског рата многобројни су и богати. Поред извештаја британског генералног конзула у Србији и његове преписке са амбасадорима у Цариграду и Бечу, и Државним секретаром, односно начелником у Форин офису, као и извештаја британских амбасадора из престоница Великих сила који се чувају у Британском националном архиву (The Public Records Office, Kew), за односе Србије и Британије нарочито су значајни и лични фондови неколико британских политичара и дипломата, међу којима Абердина, Редклифа, Кларендона, Расела и Фонбланка.

Један од најзначајнијих проблема са којима се суочава истраживач раних дипломатских односа између Велике Британије и Србије (1837–1878) представља несразмера између савремених британских и српских извора. Таква чињеница је до нашег времена пружала ограничену и често једнострану слику историје Србије у време Кримског рата. Док је током рата из Британског генералног конзулата у Београду упућивано између сто и сто-двадесет извештаја годишње, заједно са посебним извештајима (мемоарима), инструкцијама из Форин офиса и конзуларном преписком, Србија не само да није имала стално дипломатско представништво у Лондону, већ се и о полуваничним мисијама Јована Мариновића и Илије Гарашанина у Лондону тих година не може наћи озбиљнијег трага у фонду Министарства (Попечительства) иностраних дела, нити у личном фонду Илије Гарашанина. С обзиром да је у Србији спољашњу политику дефинисао Кнез, заједно са својим Представником и Попечитељом иностраних дела, који је за време трајања Кримског рата најчешће био иста личност, њихова комуникација са страним конзулима углавном је била непосредна и приватна. Вероватно је зато, за разлику од стотина нота различите природе размењених са суседном Аустријом, у фонду Министарства иностраних дела могуће пронаћи свега десетак докумената у непосредној или посредној вези са Великом Британијом и британским генералним конзулом. Слично је и са сачуваном преписком носилаца српске спољне политике. Рецимо, међу хартијама Константина Николајевића није могуће наћи нити једног трага о његовим контактима са Редклифом и пуковником Роузом, које је преко британских извора, за разлику од Мариновићеве и Гарашанинових посета Лондону, могуће целовито реконструисати. Са савременим новинама је управо другачија ситуација. Разумљиво, и овде је предност на страни Велике Британије. Средином XIX века тамо је излазило неколико десетина значајних дневних и недељних новина: поред *Тајмса* (*The Times*) и *Илустрираних лондонских новина* (*The Illustrated London News*), који су излазили у тиражима од више од сто хиљада примерака, листови као што је *Морнинг хералд* (*The Morning Herald*) и *Манчестер гардијен* (*The Manchester Guardian*) значајно су утицали на јавност у Великој Британији. За то време у кнежевини Србији објављивана су свега два листа – *Србске новине* и *Шумагинка*, који су излазили редовно, али не и дневно, и чији је тираж једва

досезао две хиљаде примерака. *Србске новине* биле су полуваничне новине српских власти, док је *Шумадинка*, нарочито после забране из 1850, излазила доста редовно (са изузетком 1853) али су њене политичке рубрике у вези са спољном политиком биле углавном информативног, а не аналитичког карактера, док о унутрашњој политици скоро и да није било писано. Поређење које се намеће са српском штампом у Аустрији, нарочито је занимљиво у случају *Србског дневника* који је, иако изразито наклоњен Русији, о приликама у Европи писао слободније, док је унутрашњу ситуацију у Србији разлагао детаљно и ангажовано. Међутим, за разлику од британских новина, које су о Србији писале повремено и ретко као о најважнијој теми, српске новине су вести из Велике Британије углавном преносиле из аустријских и немачких новина. Вести из Велике Британије су зато више личиле на занимљивости, него на праве новинске вести.

Литература о Кримском рату веома је обимна у свету. До данас је објављено скоро десет хиљада монографија и студија о том раздобљу. Ипак, знаменити историчари рата нису посебно изучавали ни српске архиве, али што је још занимљивије, ни извештаје британског генералног конзула из Србије. Иако посвећују Србији дужну пажњу, знаменити модерни историчари Кримског рата Баумгарт, Шредер и Голдфранк углавном се ослањају на објављену дипломатску грађу која је потекла из самих врхова европских дипломатија. Српска историографија је о Кримском рату писала углавном узгред. Изузетак је представљао Јован Ристић који је Србији у време Кримског рата посветио посебну студију. Ипак, док је Источна криза из 1853–56 остала под сенком Велике источне кризе од 1875–78 у којој су Србија и Црна Гора и непосредно учествовале, британска политика према Србији у овом раздобљу остала је под сенком односа Србије са Русијом, Аустријом и пре свега Француском. Напошетку, од савремених историчара српско-британских односа, раздобљу Кримског рата значајнију пажњу посветио је само Љубодраг Ристић у својој монографији о српско-британским дипломатским односима од Париског мировног конгреса до Конференције у Канлици.

⁴ Свакако три значајније скорије монографије о Кримском рату објављене на енглеском језику представљају: W. Baumgart, *The Crimean War 1853–1856*, London, 1999, P. Schroeder, *Great Britain, Austria and The Crimean War*, New York, 1972, D. Goldfranc, *The Origins of Modern Wars – The Crimean War*, London, 1996.

⁵ Један од најранијих и свакако најзначајнијих историчара српске нововековне историје Јован Ристић закључио је: „У историји источнога питања нема ни једне кризе у којој би било толико сложених питања, као у овој; никада се ум људски није толико напрезао да их заплете и расплеће као тада.” Јован Ристић, *Србија и Кримска војна, Историјски сџисци*, Београд, 1940, стр. 70.

⁶ Cowley–Clarendon, Paris, 13. April 1853, F.O. 181/283, Copy No. 234.

⁷ Fonblanque –Lord Stratford de Redcliffe, Belgrade, 24 July, 1853, F.O. 120/281, Extract.

⁸ The Prince of Servia to the Earl of Clarendon, Belgrade 18. April (Reed by 28. April) 1854, F.O. 78/1008, писмо је датовано са 5/17 април 1854, House of Commons Parliamentary Papers Memorandum addressed by the Servian Government to the Sublime Porte Respecting the Occupation of that Principality by Austrian troops (Presented to the House of Commons by Command of her Majesty in pursuance of their Address of June 22. 1854), Vol. LXXII, pp. 190/287, D5/D11

⁹ Fonblanque to Redcliffe, Belgrade 11. March 1856, F.O. 78/1197, No. 16; Fonblanque to Redcliffe, Belgrade, 05. April 1856, F.O. 78/1197, No. 20.

¹⁰ Fonblanque to Redcliffe, Belgrade, 13. April 1856, F.O. 78/1197. No. 22.

¹¹ Fonblanque to Redcliffe, 18. November 1853, Copy No. 85, На постојање овог документа указао је још Филип Оти (Phyllis Auty). Том приликом документ није посебно представљен, а каснији истраживачи му нису придавали већу пажњу. Грешком у куцању аутор је у тексту датовао план са 8. новембром 1853, док је у напмени дата његова исправна сигнатура. Ph. Auty, str. 422.

¹² Redcliffe to Clarendon, 03. December 1853, F.O. 78/941/a No. 366.

¹³ Руски утицај је свакако био преовлађујући не само у српском народу, већ и међу првацима уставобранитељског режима. Ипак, до повлачења из Влашке и Молдавије Русија није отворено и у појединостима представила сопствено виђење статуса кнежевине Србије после рата. Понуде цара Николаја I Аустрији у вези са поделом Османског царства Србију су препуштале интересној сфери Беча. План Стефана Стефановића-Тенке упућен руском Министарству иностраних дела тек у пролеће 1854. стигао је касно и колико је познато није добио потпун одговор. Д. Страњаковић, „План Стефана Стефановића-Тенке о подели европске Турске из 1854. године”, *Политика*, 1–4. мај 1937, стр. 13-14.

¹⁴ Fonblanque to Clarendon, Belgrade, 9. December 1855, F.O. 78/1095, No. 39

¹⁵ Ј. Ристић, *Србија и Кримска војна, Историјски сјиси*, Београд, 1940, С. Јовановић, *Уставобраниоци и њихова влада, 1838–1858*, Београд, 1933; Д. Страњаковић, *Влада уставобраниоцима – унутарња и спољна политика 1842–1853*, Београд, 1932.

¹⁶ Fonblanque to Addington, Belgrade 26. October 1853, F.O. 78/943.